

Лія Кісялёва

НАН Беларусі, Мінск

Гісторыя беларускай літаратуры: знакі і прабелы

Традыцыйна гісторыю літаратуры прынята разглядаць як непарыўны паступальны працэс, які трывалым ланцужком падзеяў, імёнаў і тэкстаў звязвае старажытнасць з сённяшнім днём. Існуе, аднак, і альтэрнатыўны падыход, які абапіраецца на катэгорыі непаслядоўнасці, непераемнасці і разрыву.

Такі даследчы ракурс можа падацца даволі правакацыйным – нават з той простаай прычыны, што кожны асобны чалавек псіхалагічна больш утульна пачуваецца ў прасторы пераемнасці, адсутнасці разрываў. Адчуванне непарыўнасці, традыцыі, натуральнай і бесперапыннай змены пакаленняў – гэта тое, што надае чалавечаму існаванню ілюзію сэнсу.

Гэта датычыцца і нацыяў: кожнай з іх важна давесці (самой сабе і іншым), што нацыянальная гісторыя (у тым ліку літаратурная) – не шэраг выпадковых, разбэрсаных у прасторы і часе кур'ёзаў, а ўпарадкаваны і паслядоўны працэс, які мае выразную ўнутраную логіку. І такая схематычная мадэль цалкам неабходная для многіх тэарэтычных і практычных мэтаў.

Але ў некаторых выпадках больш карысная іншая схематычная мадэль, у якой гісторыя літаратуры (у тым ліку беларускай) паўстае як чарада адрэзкаў, рыўкоў і разрываў – і гэта нават не адзін перарывісты працэс, а, магчыма, шэраг асобных працэсаў, часам рознаскіраваных, падпарадкаваных адрозным заканамернасцям і неаднолькавай логіцы.

Гэткая схематычная мадэль сярод іншага дае магчымасць асэнсаваць некаторыя факты гісторыі беларускай літаратуры, якія ў іншых

сістэмах каардынат падаюцца невытлумачальнымі. Напрыклад, вядома, што В. Дунін-Марцінкевіч, пішучы па-беларуску, пачуваўся першапраходцам (і любіў гэта падкрэсліць), ён быў упэўнены, што займаецца чымсьці цалкам экстравагантным, беспрэцэдэнтным. Ды і яго першы крытык – У. Сыракомля, – спрабуючы ўпісаць рэцэнзаваную ім экзотыку хоць у які-небудзь кантэкст, здолеў прыгадаць толькі Я. Чачота і фалькларыста Р. Зянькевіча.

Гэта што тычыцца інтэлектуальнай эліты, людзей, якія, што называецца, былі непасрэдна ўлучаны ў працэс. Калі ж узяць пад увагу асноўную масу чытачоў, то можна прывесці, напрыклад, надзвычай красамоўны ўрываек з успамінаў вядомага грамадска-палітычнага дзеяча, выдаўца А. Уласава, які згадваў пра рэакцыю на беларускамоўныя творы, што былі апублікаваны ў газеце “Минский листок” і ў літаратурным дадатку да яе: “Гэта было адкрыццём Амерыкі, як кажуць, адкрылі цэлы народ, каторы займаў гэту зямлю. Большасць людзей лічыла тады, што гэта было зроблена дзеля жарту”¹. Гаворка ідзе пра канец 1880-х – пачатак 1890-х гадоў, то бок пра час, калі паводле нашай традыцыйнай схемы гісторыя беларускай літаратуры налічвала ўжо мноства стагоддзяў...

Асобнай гаворкі заслугоўваюць тыя разрывы ў гісторыі айчыннага пісьменства, якія ў розныя часы з тых ці іншых меркаванняў ствараліся наўмысна, цалкам усвядомлена і мэтанакіравана. Каб лепей зразумець механізмы з’яўлення ці запаўнення “прабелаў” у нацыянальнай літаратуры, варта разгледзець пытанні, датычныя межаў літаратурнага канона і іх трансфармацыі.

Літаратурны канон – досыць кампактная канструкцыя, якая мае на ўвазе вельмі строгі адбор, селекцыю. А гэта найперш азначае абмежаванне, выразнае вызначэнне пэўных рамак.

Бадай, я б вылучыла наступныя асноўныя кірункі, па якіх адбываецца “дэмаркацыя” нацыянальнага літаратурнага канона:

– **Часавыя межы.** Цалкам натуральна, што з цягам гадоў літаратурны канон папаўняецца творамі нядаўняга мінулага. Але ён можа і, наадварот, пашырацца ўглыб стагоддзяў. Часам гэта звязана з выяўленнем раней не вядомых помнікаў старадаўняга пісьменства, часам – з карэкціроўкай паняццяў пра тое, што такое літаратура, а што ёю не ёсць, і г. д. У цэлым агульная тэндэнцыя такая, што кожная нацыянальная культура імкнецца сцвердзіць старажытнасць сваёй

¹ А. Уласаў, *Дні жыцця*, [у:] *Шляхам гадоў*, Мінск 1990, с. 160.

літаратурнай традыцыі, ніякі нацыянальны канон не хоча выглядаць “маладзейшым” за іншыя. Але могуць адбывацца і адваротныя працэсы. Напрыклад, у 1920–1930-я гады ў Беларусі даволі настойліва агучвалася ідэя пра неабходнасць звужэння часавых межаў нацыянальнага канона за кошт адмовы ад старадаўняга “баласту”.

– **Прасторавыя межы.** Тэрыторыі лакалізацыі тых ці іншых народаў, дзяржаўныя межы – гістарычна рухомыя, плыткія, часам нават крыху эфемерныя. Адгэтуль вынікаюць пэўныя праблемы пры канструяванні нацыянальных канонаў – але і пэўныя спакусы... Яшчэ адзін з аспектаў гэтага пытання: згадайма, як да канца 1980-х гг. беларускі літаратурны канон рашуча адмяжоўваўся ад пэўнай часткі дыяспары, – і гэта будзе лагічным пераходам да наступнага пункта.

– **Ідэалагічныя межы.** У той ці іншай ступені, выразна акрэсленыя, гучна дэклараваныя або, наадварот, старанна замаскаваныя, пад што-небудзь завуалюваныя, – ідэалагічныя межы былі заўсёды, ёсць і цяпер – і ў нас, і ва ўсім астатнім свеце.

– **Моўныя межы.** У пэўнай ступені праблему расстаноўкі такіх межаў даводзіцца вырашаць ці не кожнаму нацыянальнаму канону. Але найбольш гэтае пытанне датычыцца літаратур з вельмі пакрыжастай полілінгвістычнай гісторыяй – у тым ліку беларускай літаратуры.

– **Уласна эстэтычныя межы.** У цэлым найбольш даўняя частка нацыянальных літаратурных канонаў у гэтым сэнсе досыць стабільная і непарушная. Натуральна, эстэтычную асалоду ад гэтых тэкстаў умеюць атрымліваць толькі адмыслова натрэніраваныя спецыялісты вузкага профілю. Але тое, што большасць гэтых твораў не адпавядае густам і прыхільнасцям ніякага з сегментаў сучаснай чытацкай аўдыторыі, ніколькі не змяняе іх ролю ў гісторыі літаратуры і не расхітвае іх становішча ў каноне. А вось больш ці менш “новыя паступленні” ў канон могуць не прайсці праверку часам. Гэтак было, напрыклад, з літаратурным канонам савецкага перыяду: штосьці пасля знікнення СССР зрабілася не актуальным з ідэалагічных прычынаў, а тое-сёе не вытрымала менавіта эстэтычнай канкурэнцыі, у тым ліку і з той прычыны, што адкрыўся доступ да раней недасяжнай літаратуры.

На розных этапах развіцця беларускага літаратурнага канона на першы план выходзілі то адны, то другія з вышэйпералічаных фактараў, па-рознаму камбінуючыся адзін з адным. На першапачатковым этапе фармавання канона, калі нацыянальнай літаратуры важна самасцвердзіцца, паўставаўшы задачы найперш давесці сваю сама-

бытнасць, аўтаномнасць, выразна “дыстанцыявацца” ад іншых, асабліва суседніх і “ўплывовых” культур. У прыватнасці, беларускі літаратурны “пантэон” перадусім павінен быў адмежавацца ад рускай культуры, уплыў якой з вядомых гістарычных прычынаў быў вельмі істотны, – і ад польскай, якая ў 1920-я гады, калі фармаваліся першыя паўнаважаныя версіі нашага нацыянальнага канона, таксама займала тут моцныя пазіцыі. Таму не дзіва, што доўгі час акцэнт ставіўся менавіта на творах, напісаных на нацыянальнай мове. Шырокае ўвядзенне на гэтым этапе ў канон іншамоўных твораў раскісвала б яго, размывала б яго межы.

Зразумела, у такой сітуацыі аўтары, якія ўвогуле не напісалі ні радка па-беларуску, мелі вельмі мала шансаў патрапіць нават на перыферыю канона. Але паўставалі і іншыя праблемы: што рабіць, напрыклад, з пісьменнікамі XIX ст., якія ў пераважнай большасці былі двух- а то і трохмоўнымі. Папросту ігнараваць іх іншамоўныя творы, нават калі яны цалкам беларускія паводле фактуры?

Нейкі адзіны падыход тут быў выпрацаваны вельмі не хутка. Напрыклад, М. Гарэцкаму, ствараючы панарамную, скрупулёзную “Гісторыю беларускай літаратуры”, зразумела, вельмі не хацелася адмаўляцца ні ад “Шляхціца Завальні” Я. Баршчэўскага, ні ад “Беларусі” А. Рыпінскага, ні нават ад “Падарожжа па Палессі і Беларускім краі” П. Шпілеўскага. Таму М. Гарэцкі ўгрунтаваў свой канон XIX ст. на досыць зграбнай канцэпцыі трох асобных кірункаў у беларускай літаратуры большай часткі гэтага перыяду. Уласна беларускую плынь складалі “вусная паэзія і тыя кніжныя творы, што з пісьма перайшлі ў вусны народа”². Другая плынь, “літаратура апалячанае шляхты жыла супольным жыццём з польскаю літаратураю. Аўтары яе, па сутнасці, з’яўляліся польска-беларускімі пісьменнікамі, пісалі польскім альфабэтам, мала-веле змененым у беларускі бок, друкаваліся ў польскіх выданнях і па ідэалогіі былі больш палякамі, чым беларусамі (крывічамі)”³. І, нарэшце, трэці кірунак – расійска-беларускі. Яго прадстаўнікамі былі “тыя нашы аўтары, што гадаваліся на расійскай культуры, з свае беларускае творчасці рабілі як бы частку расійскае літаратуры і па ідэалогіі былі расійцамі”⁴.

Цалкам слушнае і назіранне М. Гарэцкага, што ўнёсак “польска-беларускіх” пісьменнікаў у айчынную культуру значна вышэйшы

² М. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Мінск 1992, с. 198.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама.

за даробак “расійска-беларускіх” аўтараў. “Прычыны гэтае з’явы мож- на бачыць у тым, што інтэлігенцыі расійскае культуры было тады ў нашым краі дужа мала, яна знаходзілася ў горшых матэрыяльных умовах, як апалячаныя паны, і ў друкаванні сваіх твораў залежала ад добрай волі рэдактараў расійскіх газет і журналаў; апрача таго, належнасць яе да культуры панаваўшае ў дзяржаве нацыі не спара- джала такога імпульсу ў беларускай творчасці, як у паноў, належаўшых да культуры, уцісканай урадам”⁵.

Але ў М. Гарэцкага, які імкнуўся, хутчэй, пашыраць, чым сці- скаць межы літаратурнага канона, была процьма апанентаў. Мноства тагачасных даследчыкаў прапаноўвалі весці адлік гісторыі беларус- кай літаратуры з Ф. Багушэвіча (у лепшым выпадку – з В. Дуні- на-Марцінкевіча) – гэта значыць з аўтараў, чый беларускамоўны да- робак быў важкі, ёмісты і выразны. А папярэднікі – паны-шляхта, ад якіх засталіся два-тры беларускамоўныя тэксты, напісаныя з цьмя- ных прычын і “пазбаўленыя ідэйнае вартасці” (а адпаведна, паводле крытэрыяў 1920-х і шмат якіх пазнейшых гадоў – і мастацкай каш- тоўнасці), маўляў, не патрэбныя беларускаму літаратурнаму канону.

Гучалі яшчэ прапановы адвесці для гэткага гатунку аўтараў ад- мысловыя ўтульныя “загончыкі” – пажадана за межамі беларускай літаратуры. Напрыклад, У. Ігнатоўскі пісаў пра “беларускую школу польскай літаратуры”: “Прадстаўнікі гэтай школы, напрыклад, Ры- пінскі, Ян Чэчат, Баршчэўскі й інш. пісалі ў польскай мове, падраб- ляючыся пад тон і кірунак народнай паэзіі й толькі зрэдка складаю- чы сякія-такія вершы пабеларуску. На Беларусь яны глядзелі вачыма польскіх патрыотаў і бачылі ў ёй часьціну Польшчы”⁶.

Крыху падобныя ідэі выказаў і А. Бабарэка, да крытычнай і лі- таратуразнаўчай спадчыны якога сёння аднавілася цікавасць. У кан- тэксце нашай тэмы варта асобна спыніцца на яго артыкуле “Аб ра- зуменні мастацкай творчасці і аб некаторых пытаннях у вывучэнні мастацкай літаратуры”. Сярод іншага тут ставіцца праблема “навукі аб беларускай літаратуры”, а дакладней, яе адсутнасці. Усе даследа- ванні папярэднікаў, у тым ліку М. Гарэцкага, А. Бабарэка кваліфікуе як збольшага збіральна-апісальныя працы, у якіх у лепшым выпадку акрэсліваецца храналогія літаратурнага працэсу, атрыбутуюцца асоб- ныя творы і г. д.

⁵ Тамсама, с. 202.

⁶ У. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэння Бела- русі*, “Вольны сыяг” 1921, № 1–3, с. 17.

Далей ён фактычна разважае пра літаратурны канон, фармаванне якога лічыць найактуальнейшай задачай крытыкі: “Беларуская мастацкая літаратура мае ўжо некаторую маёмасьць літаратурных твораў. Адгэтуль вынікае ўжо неабходнасьць адбору іх, як асновы для навукі пра літаратуру. За гэты адбор і павінна ўзяцца беларуская марксыцкая крытыка. Кажучы “адбор”, мы пад гэтым разумеем вызначэньне каштоўнасьці кожнай рэчы, якая складае маёмасьць беларускай літаратуры, вызначэньне каштоўнасьці ўсіх літаратурных фактаў і зьяваў, якія засталіся нам у спадчыну”⁷.

На думку А. Бабарэкі, найперш дзеля такога “адбору” трэба адмовіцца ад манеры беларускіх даследчыкаў накладаць на айчынны літаратурны матэрыял схемы, выпрацаваныя ў замежным літаратурназнаўстве. Ён лічыць (і не толькі ён – падобныя ідэі ў той перыяд выказвалі і іншыя, напрыклад, У. Дзяржынскі), што існуе заганныя тэндэнцыя вышукваць і любым коштам “знаходзіць” у беларускай літаратуры ўсе “неабходныя” мастацкія кірункі і плыні, каб, маўляў, паказаць, што ў нас усё “як у людзей”: “Што за романтизм, прадстаўнікамі якога лічацца Баршчэўскі, Рыпінскі і інш.? Або што за сэнтымэнталізм у асобе Марцінкевіча? Або што за сымболізм у постаці волата беларускай песьні Я. Купалы, ці што за імпрэсіянізм або “мастацтва для мастацтва” ў адзінстве творчасці М. Багдановіча і г. д. і г. д.? Бязумоўна, такое кваліфікаваньне і разьмеркаваньне па рангах – вялікая памылка. Яно зьніжае каштоўнасьць нашых пісьменьнікаў і зьмяняе (калі зусім ня зводзіць да нуля) значэньне іх творчасці ў сям’і літаратурнага сьвету, вядома, сьвету не буржуазнага, не капіталістычнага, а сьвету новага, сьвету рабочых і сялян, сьвету прыгнечаных народаў, якія зараз абуджаюцца, адраджаюцца і йдуць на зьмену сьвету, што аджывае свой кругабеі і існаваньня, і панаваньня, і задаваньня таноў на ўсе чатыры стораны сьвету”⁸.

Такім чынам, А. Бабарэка заклікае да “рэвізіі ў сьвеце дыялектычна-матар’ялістычнага сьветагляду” ўсяго, што напісана па-беларуску. І нават больш-менш упэўнена акрэслівае магчымы наступствы падобнай рэвізіі: “Я не сьцьвярджаю, але, быць можа, што ў выніку такой працы прыдзецца такіх пісьменьнікаў, як Баршчэўскі, Рыпінскі і інш., аднесці да гісторыі польскай літаратуры на Беларусі, а такіх, як Шпілеўскі, Пшчолка і інш. да гісторыі расійскай літаратуры

⁷ А. Бабарэка, *Аб разуменьні мастацкай творчасці і аб некаторых пытаннях у вывучэньні беларускай літаратуры*, “Узвышша” 1927, № 5, с. 140.

⁸ Тамсама, с. 141.

на Беларусі... Фактычна гісторыя беларускай літаратуры пачынаецца з пары Ф. Багушэвіча. Літаратуру да багушэвіцкага кругабегу неабходна вывучаць як літаратуру на Беларусі, якая адыграла негатыўную ролю ў справе адраджэння беларускай літаратуры. Гэта літаратура была чыньнікам імперыялістычных імкненняў, з аднаго боку, панскай Польшчы, а з другога, царскай Расіі да захаплення Беларусі ў свае рукі”⁹.

Дзеся справядлівасці – і ў дужках – варта зазначыць, што сустрэкаліся ў той час і цалкам адваротныя меркаванні. Згадаю, напрыклад, артыкул В. Ластоўскага пад радыкальнай і красамоўнаю назвай “Тодар Дастаеўскі і Адам Міцкевіч – сыны крывіцкага народнага генія” (1926). Тут праводзіцца досыць пашыраная сёння думка, што пры вызначэнні прыналежнасці пісьменніка да той ці іншай нацыянальнай культуры моўны фактар зусім не павінен пераважаць. В. Ластоўскі прыводзіць для пацверджання свайго тэзіса шэраг эфектных прыкладаў кшталту прускага караля Фрыдрыху II, які напісаў свой трактат “Антымакіявелі” па-французску, альбо Францішка Палацкага, дзеяча чэшскага нацыянальнага адраджэння, што стварыў сваю 5-томную “Гісторыю народа чэшскага ў Чэхіі і Маравіі” па-нямецку. Высновы – відавочныя: “Няхай расійская пісьменнасць пышаецца Дастаеўскім, няхай польскае вока загараецца агнём, калі называецца імя Адама Міцкевіча, – крывіцкі народ ведае, што абодва яны цела ад цела і кроў ад крыві яго, і абодвух – і Дастаеўскага, і Міцкевіча – залічае да свайго алімпі”¹⁰. Праўда, апублікаваць такое на той час можна было хіба ў часопісе “Крывіч”, які выходзіў не ў БССР, а ў Коўне, – да таго ж было пажадана пры гэтым быць, як В. Ластоўскі, адным з рэдактараў гэтага выдання...

У 1930-я гады сітуацыя яшчэ больш ускладнілася. Гады пахіснуліся пазіцыі нават В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча – што ўжо казаць пра іншых пісьменнікаў XIX ст. Нават мірная справаздача ў газеце “ЛіМ” пра камандзіроўку беларускіх навукоўцаў у Ленінград для працы ў архівах і бібліятэках магла распачынацца пасагам накшталт: “Ворагі народа, нацыянал-фашысты і трацкісты-бухарынцы, якія доўгі час арудавалі на культурным і літаратурным фронце БССР, арыентуючыся на капіталістычны Запад, імкнуліся ў сваіх контррэвалюцыйных мэтах утоіць ад нашага народа некаторыя творы як вуснай

⁹ Тамсама, с. 143.

¹⁰ В. Ластоўскі, *Выбраныя творы*, Мінск 1997, с. 395.

народнай творчасці, так і пісьмовай беларускай літаратуры. У гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя ворагі народа выстаўлялі на першы план польскіх бяздарных пісьменнікаў-этнографіў – Рыпінскага, Баршчэўскага і іншых, якія прапаведвалі ў сваёй “творчасці” паланізацыю і прыгнечанне беларускага народа панскай Польшчай...”¹¹.

Відавочна, што і ў 1930-я гг., калі нават тыя аўтары, якія мелі ў сваім актыве беларускамоўныя творы, заставаліся за бортам канона, пра ўключэнне ў яго іншамоўных твораў гаворкі не магло быць нават тэарэтычна. Такім чынам, можна канстатаваць, што ў 1920–1930-я гг. нацыянальны літаратурны канон меў вельмі вузкія і жорсткія межы: у першую чаргу – ідэалагічныя, і ў другую – моўныя. Гаворка ідзе пра свядомае і мэтанакіраванае стварэнне “разрыву” ў гісторыі беларускай літаратуры.

Фактычна сітуацыя пачала пакрысе змяняцца толькі напрыканцы 1960-х гадоў. Напрыклад, ужо тады А. Жураўскі і А. Булыка пісалі, што “ўяўляецца апраўданым беларускімі кнігамі лічыць тыя выданні, якія ажыццяўляліся беларусамі і прызначаліся для распаўсюджвання сярод беларускага насельніцтва незалежна ад таго, дзе яны ствараліся і на якой мове друкаваліся”¹². Як бачым, даследчыкі выступілі за пашырэнне як моўных, гэтак і тэрытарыяльных межаў беларускага літаратурнага канона. Бо ў гэты час ён ужо “пасталеў”, умацаваўся і мог больш не баяцца разнастайных “інтэрвенцый”. Да таго ж змяніўся і агульны “ідэалагічны клімат”.

Цікава, што першымі ў беларускі канон пракраліся не польскамоўныя тэксты, а лацінамоўныя. А між тым для ўвядзення ў шырокі ўжытак падобных твораў існуюць нават чыста “тэхнічныя” перашкоды: лацінская мова – мякка кажучы, далёка не самая распаўсюджаная ў шырокіх масах. Таму тут найперш патрабуюцца пераклады на беларускую мову. Што адбываецца, калі іх няма, можна аданіць на прыкладзе першага тома акадэмічнай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” (1968). Сюды ўжо патрапілі паэты-лаціністы, прытым ажно два: Ян Вісліцкі і Мікола Гусоўскі. Яны кампактна размесціліся на няпоўнай старонцы тэксту, бо, хоць іх творчасць ацэнена тут вельмі высока, але прадмета для гаворкі нібыта і няма. Няма на

¹¹ М. Ларчанка, Л. Фіглоўская, *Новыя матэрыялы аб беларускай літаратуры XIX стагоддзя*, “ЛіМ” 1939, № 13 (427), с. 4.

¹² Цыт. паводле: А. Мальдзіс, *На скрыжаванні славянскіх традыцый*, Мінск 1980, с. 14.

чым будаваць нейкія развагі і высновы: “Пруская вайна” Я. Вісліцкага прэзентаваная чатырохрадкоўем, якое цытуецца паводле манаграфіі рускага даследчыка І. Галянішчава-Кутузава “Італьянскае адраджэнне і славянскія літаратуры” і падаецца ў вольным перакладзе аўтара раздзела (М. Прашковіча) з рускай на беларускую мову¹³. Абзац пра творчасць М. Гусоўскага не ілюструецца нічым, бо, напэўна, І. Галянішчаў-Кутузаў у сваёй манаграфіі не падаў узораў паэзіі гэтага аўтара.

Але вось у беларускім друку з’яўляецца пераклад “Песні пра зубра” М. Гусоўскага. Спачатку, праўда, на рускую мову (1968, часопіс “Нёман”, пераклад Я. Парэцкага і Я. Семяжона) – гэта, між іншым, характэрная прыкмета таго часу. І вось ужо ў наступнай акадэмічнай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” – аднатомніку 1977 г., выдадзеным па-руску, – пра М. Гусоўскага распавядаецца досыць грунтоўна, прыводзіцца шэраг цытат са згаданага перакладу¹⁴. Я. Вісліцкаму пашанцавала менш: першы поўны пераклад “Прускай вайны” на беларускую мову зрабіла Ж. Некрашэвіч-Кароткая, і апублікаваны ён быў толькі ў 1997 г., – таму ў “Гісторыі...” 1977 г. пра гэтага аўтара мы не знойдзем ні слова.

У 1969 г. у друку з’явіліся спачатку фрагменты выкананага Я. Семяжонам беларускага перакладу “Песні пра зубра” М. Гусоўскага, а ў 1973 г. асобным выданнем выйшаў поўны тэкст. Гэта пацягнула за сабою масу публікацый у беларускіх часопісах і газетах – і з 1979 г. М. Гусоўскі апынуўся ўжо ў школьных падручніках. Кананізацыя адбылася.

Пазней намаганнямі шэрагу навукоўцаў уяўленні пра лацінамоўную літаратуру Беларусі значна пашырыліся. З’явіліся дзясяткі перакладаў, без якіх тыя навукоўцы маглі б хіба адно з адным абмеркаваць прадметы сваіх даследаванняў. Часам перакладчыкамі станавіліся самі даследчыкі. Так, Ж. Некрашэвіч-Кароткая апублікавала свае пераклады твораў Я. Вісліцкага, Я. Радвана, Х. Завішы, Я. Ісаковіча і інш. Многія з гэтых аўтараў ужо ўвайшлі ва ўніверсітэцкі канон. Праўда, на мой погляд, у масавай свядомасці лацінамоўная літаратура Беларусі пакуль так і застаецца прэзентаванай адным толькі тэкстам – “Песняй пра зубра” М. Гусоўскага – у тым ліку і таму, што твор гэты мае больш працяглую гісторыю кананізацыі ў параўнанні з іншымі...

Наступнай надзвычай важнаю падзеяй, якая істотна пашырыла межы нацыянальнага літаратурнага канона, я лічу выхад кнігі

¹³ *Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры*, Мінск 1968, т. 1, с. 355.

¹⁴ *История белорусской дооктябрьской литературы*, Мінск 1977, с. 87–92.

А. Мальдзіса “На скрыжаванні славянскіх традыцый. Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.)”. Гэтае даследаванне, выдадзенае ў 1980 г., сталася прарывам адразу на двух франтах. Па-першае, А. Мальдзіс фактычна “падарыў” беларускай літаратуры позняе Барока і Асветніцтва. Доўгія гады другая палова XVII ст. і ўсё цалкам XVIII ст. лічыліся ледзь не пустэчай, безнадзейным разрывам, амаль што “мёртвай зонай” у гісторыі нацыянальнай літаратуры. Напрыклад, ва ўжо згаданым першым томе акадэмічнай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” (1968) раздзел, у які ўціснуліся гэтыя паўтара стагоддзя (!), займае 22 старонкі (для параўнання: папярэдні перыяд – другая палова XVI – першая палова XVII ст. (адно стагоддзе) – “пацягнуў” на 187 старонак). У раздзел патрапілі ананімныя беларускамоўныя тэксты (празаічныя і вершаваныя травесцічныя творы, песенна-інтымная лірыка, інтэрмедый), напісаная часткова па-беларуску, а часткова па-польску “Камедыя” К. Марашэўскага і г. д. Але апынуліся тут і цалкам іншамоўныя тэксты. Гаворка ідзе пра творчасць Яна (Андрэя) Белабоцкага, які, жывучы ў Маскве, пісаў па-стараславянску і па-руску (у раздзеле яму надаецца досыць шмат увагі). Сёння гэты аўтар якраз не ў фаворы (пра прычыны скажу ніжэй). У першым томе апошняй акадэмічнай “Гісторыі беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў” (2007) можна знайсці пра яго толькі некалькі сціслых згадак, ва ўніверсітэцкай праграме 2011 г. – адзін радок: “Паэты маскоўскай арыентацыі: Філафей Утчыцкі і Андрэй Белабоцкі”.

У кнізе ж А. Мальдзіса другая палова XVII–XVIII ст. насыляюцца велізарнай колькасцю імёнаў і тэкстаў – напісаных на самых розных мовах. Праўда, даследчык ад самага пачатку, яшчэ ва ўводзінах да сваёй кнігі, акрэслівае выразную мяжу: ёсць *уласна беларуская літаратура*, і ёсць *шматмоўная літаратура Беларусі*. Ён піша, што, калі браць пад увагу толькі беларускамоўныя творы, то “тагачасная Беларусь сапраўды можа здавацца даволі неўрадлівым мацерыком”¹⁵. “І адначасова з гэтай беларускай літаратурай, пераважна плебейскай, сатырычна-парадыйнай, пазбаўленай права друкавацца, існавала літаратура Беларусі, якую складаюць шматлікія творы на польскай, рускай, стараславянскай, лацінскай, французскай, яўрэйскай мовах. У ёй развіваліся розныя ідэйна-мастацкія напрамкі і стылі, ішла барацьба думак і густаў”¹⁶.

¹⁵ А. Мальдзіс, *На скрыжаванні...*, с. 15.

¹⁶ Тамсама.

Такім чынам, у сваёй кнізе А. Мальдзіс упэўнена і пераканаўча сцвердзіў канцэпцыю полілінгвізму нашай літаратуры на пэўных этапах яе развіцця. І ў такой падачы – з вышэйазначаным выразным размежаваннем – гэтая ідэя была прынятая, легітымізаваная.

Справа была зробленая. Патрабавалася апошняе намаганне, каб размыць гэтую плаціну, скасаваць мяжу паміж беларускай літаратурай і літаратурай Беларусі.

Такія працэсы пачаліся з канца 1980-х гг. і асабліва актывізаваліся ў 1990-я гг. Па-першае, у гэты час былі апублікаваныя беларускія пераклады з польскай мовы шэрагу твораў XVIII ст. (“Авантуры майго жыцця” С. Пільштыновай, урывкі з “Торбы смеху” К. Жэры (абодва пераклады – М. Хаўстовіча), урывак з выкананага В. Арэшкам і А. Вольскім перакладу “Забаваў Фартуны” Ф. У. Радзівіл і інш.). Натуральна, хоць польская мова – не лацінская, але ўводзіць польскамоўныя тэксты ў шырокі ўжытак, уключаць іх нават ва ўніверсітэцкія праграмы, не кажучы ўжо пра школьныя, без перакладаў абсалютна немагчыма. З іншага боку, пакуль няма перакладаў, мяжа паміж *беларускай літаратурай* і *шматмоўнай літаратурай Беларусі* больш ці менш трывалая, адчувальная. Калі ж з’яўляюцца пераклады, яна разбураецца. Вось жа і прафесійныя даследчыкі часам трапляюць у пастку, пачынаючы аналізаваць, напрыклад, моўныя асаблівасці творчасці таго ці іншага аўтара на падставе не арыгінальных тэкстаў, а беларускіх перакладаў. Што ўжо казаць пра звычайных чытачоў...

Але асноўныя дзеянні напрыканцы 1980-х – на пачатку 1990-х гг. разгарнуліся ўжо на новым плацдарме – на тэрыторыі літаратуры XIX ст. Такія навукоўцы, як У. Мархель, Л. Тарасюк, М. Хаўстовіч, І. Багдановіч і інш., увялі ва ўжытак процьму новых для беларускай літаратуры імёнаў – і не толькі, так бы мовіць, тэарэтычна (у публікацыях, педагагічных распрацоўках і г. д.), але і прыктычна – у сваіх шматлікіх перакладах з польскай мовы.

А ў культурнай прасторы XIX ст. мяжа паміж *беларускай літаратурай* і *полілінгвістычнай літаратурай Беларусі* сціралася вокамгненна, бо там яна вельмі крохкая, у многіх выпадках амаль няўлоўная. Найперш – усё з той жа прычыны вялізнай колькасці шматмоўных пісьменнікаў – у які лагер і паводле якіх крытэраў іх залічваць? Існуюць таксама аўтары, пра якіх *вядома*, што яны пісалі не толькі па-польску, але і *нібыта* па-беларуску, але творы тыя не захаваліся (прынамсі, пакуль не знойдзеныя), – што рабіць у гэтых выпадках?

Такім чынам, на сённяшні дзень строгім размежаваннем *беларускай літаратуры* і *шматмоўнай літаратуры Беларусі* – прынамсі, у да-

чыненні да XIX ст. – у прафесійным асяродку пераймаюцца хіба толькі самыя зацятыя пурысты. Вядома, у сучасных даследаваннях нярэдка можна сустрэць словазлучэнне “літаратура Беларусі”, але пераважна як сінонім да “беларускай літаратуры” – так бы мовіць, дзеля разнастайнасці.

Хачу адзначыць яшчэ адну вартую ўвагі акалічнасць: у дачыненні да беларускай літаратуры XIX ст. паняцце “полілінгвізм” амаль тоеснае “польскамоўнасці”. Над увядзеннем у нацыянальны канон рускамоўных тэкстаў таго часу даследчыкі сёння не дужа шчыруюць. Зразумела, у цяперашні ўніверсітэцкі курс уключаны і П. Шпілеўскі, і публіцыстыка беларускіх народнікаў. Але ў цэлым ёсць тэндэнцыя, хутчэй, скарачаць, чым залішне пашыраць гэтае поле.

Шчыра кажучы, мне здаецца, гэта цалкам слухная тэндэнцыя. Па-першае, яна адлюстроўвае рэальны расклад сіл (у тым ліку і ў плане, так бы мовіць, “сярэдняга каэфіцыенту” мастацкай вартасці) у літаратурнай прасторы Беларусі ў XIX ст. А па-другое, не варта выпускаць з паду увагі і сучасныя варункі. Сёння ў Беларусі ёсць велізарная армія рускамоўных пісьменнікаў самага рознага калібру і гатунку. Рэгулярна некаторыя з іх саміх ці з даследчыкаў, якія выступаюць іх заўзятарамі і папулярызатарамі, уздымаюць пытанне пра тое, што такім аўтарам павінна быць адведзена належнае месца ў абсягу *беларускага прыгожага пісьменства*, ажно да ўключэння іх творчасці ў навучальныя праграмы менавіта па *беларускай літаратуры*. Дык вось, здаецца, варта толькі пачаць актыўна ўводзіць у нацыянальны канон рускамоўных аўтараў XIX ст. – і будзе, што называецца, створаны прэцэдэнт, стане вельмі цяжка тлумачыць, чаму, напрыклад, Я. Брайтцаву адводзіцца месца ў прасторы беларускай літаратуры, а сучасным аўтарам, якія ні слова ў жыцці не напісалі па-беларуску, – не. Бо падобна да таго, што далёка не ўсе разумеюць, чым сацыяльна-палітычныя і агульнакультурныя ўмовы развіцця беларускай літаратуры ранейшых стагоддзяў адрозніваліся ад сённяшніх і чаму канцэпцыя полілінгвізму выкарысталася ў дачыненні да пэўных перыядаў у гісторыі айчыннага прыгожага пісьменства, а на іншыя пашырацца не можа. Разам з тым гэта прыклад таго, як мы – тыя, хто надзелены паўнамоцтвамі або ўзялі на сябе смеласць рэканструяваць гісторыю нацыянальнай літаратуры, – больш ці менш свядома, больш ці менш асэнсавана ствараем разрывы, прабелы.

Усё вышэйсказанае, аднак, зусім не азначае, што, у адрозненне ад рускамоўных, польскамоўных творы ўжо абсалютна ўпэўнена і непахісна атабарыліся ў беларускім літаратурным каноне. Пра тое, што

для многіх беларуская літаратура – гэта толькі і выключна беларускамоўныя тэксты, сведчаць, напрыклад, надзвычай эмацыйныя дыскусіі, якія рэгулярна з той ці іншай нагоды выбухаюць у інтэрнэце. Яны бываюць надзіва масавымі, і ўдзельнічаюць у іх не толькі літаратары і навукоўцы, але і мноства людзей, якія, відавочна, не зусім валодаюць усімі нюансамі пытання, а значыцца, хутчэй за ўсё, не належаць да пэўных прафесійных сфер і тым не менш глыбока заклапочаныя праблемай “чысціні расы”. Але з такою заклапочанасцю часам усё яшчэ можна сутыкнуцца і ў навуковай супольнасці.

Таму можна сказаць, што за амаль 100 гадоў канонастварэння моўныя межы нацыянальнага літаратурнага канона ўсё яшчэ не цалкам акрэсліліся.

На першы погляд падаецца, што, прынамсі, ідэалагічныя межы канона – у дачыненні да літаратуры ад старажытнасці да XIX ст. уключна – ужо больш-менш трывалыя і непарушныя. Аднак апошнім часам пачасціліся “атакі” на К. Каліноўскага. Існуе пэўнае кола “гісторыкаў”, якія абвешчаюць, што беларускі нацыянальны герой К. Каліноўскі – гэта штучна сканструяваны міф, што насамрэч польскі рэвалюцыянер-фанатык проста цынічна карыстаўся ў “Мужыцкай праўдзе” беларускай мовай, каб маніпуляваць сялянскімі масамі. На жаль, падобныя сцверджанні праточваліся і ў школьныя падручнікі па гісторыі. І, натуральна, такога кшталту рэчы – праблема не толькі гістарычнай навукі, яны самым непасрэдным чынам датычацца і літаратурнага канона.

* * *

Дагэтуль гаворка вялася выключна пра *знешнія межы канона*. Але ў яго ёсць і *ўнутраныя межы*, якія структуруюць, парадкуюць канон з сярэдзіны.

Па-першае, кожны аўтар, які ўваходзіць у канон, прэзентуецца тут не ўсім абстрактным масівам сваёй творчасці, а вельмі абмежаванай колькасцю тэкстаў (звычайна адным, часам – двума-трыма ці, скажам, зборнікам, калі гэта паэт). Так, Я. Баршчэўскі – гэта найперш і перадусім “Шляхціц Завальня”, Ф. Багушэвіч – гэта “Дудка беларуская” і “Смык беларускі” (а не, напрыклад, “Тралялёначка”) і г. д. Як і знешнія, унутраныя межы канона могуць з цягам часу, з тых ці іншых прычын трансфармавацца. Напрыклад, сёння імя В. Дуніна-Марцінкевіча найперш асацыюецца з “Пінскай шляхтай”. Між тым доўгія гады прынята было лічыць найбольш “казырным” і кананічным яго творам вершаваную аповесць “Гапон”.

Гэтаксама і з пэўных груп ананімных тэкстаў у канон, як правіла, вылучаюцца адзін-два “дэлегаты”. Напрыклад, беларуская травесційная калядная і велікодная паэзія XVIII ст. традыцыйна прэзентуецца ў каноне вершам “Уваскрэсенне Хрыстова”.

Адмысловай гаворкі патрабуюць ананімныя гутаркі XIX ст. Гэта вельмі неаднародная група тэкстаў, і ў розныя часы прыярытэты ў ёй расстаўляліся не аднолькава. Тое-сёе ўвогуле ўдалося апублікаваць толькі апошнім часам. Такім чынам, гэта матэрыял для асобнага, больш дэталёвага, даследавання. Тут канстатую толькі, што досыць стабільнай папулярнасцю ў гэтай групе тэкстаў карыстаецца “Гутарка Данілы са Сцяпанам” (яна традыцыйна ўключаецца ва ўсе хрэстаматыі, у навучальныя праграмы; увайшла ў складзены студэнтамі і выкладчыкамі філалагічнага факультэта БДУ рэйтынг 100 найлепшых беларускіх твораў XIX ст.¹⁷; менавіта яе – поруч з творчасцю П. Багрыма, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча і Я. Лучыны – з усёй літаратуры XIX ст. абраў для свайго “Гамбургскага рахунку” А. Бахарэвіч – а падобныя рэчы вельмі красамоўна сведчаць пра кананічны статус гэтай гутаркі).

Немалы ўплыў на трансфармацыю ўнутраных межаў канона робяць атрыбуцыйныя даследаванні. Так, напрыклад, высвятленне аўтарства паэм “Энеіда навыварат” і “Тарас на Парнасе” выводзіць гэтыя творы па-за межы вялікай групы ананімных тэкстаў. З іншага боку, гэта вымагае і пэўных высілкаў для кананізацыі *аўтараў* гэтых здавён кананізаваных паэм. Такая праца ўжо вядзецца: напрыклад, у большасці сучасных хрэстаматый і зборнікаў тэкстаў гэтыя творы публікуюцца пад аўтарствам адпаведна В. Равінскага і К. Вераніцына.

Часам атрыбуцыйныя даследаванні прыводзяць да таго, што той ці іншы кананічны тэкст набывае “новага” аўтара. Тады “ранейшы” аўтар, калі ён не мае якіх-небудзь дадатковых літаратурных заслуг, выцясняецца за межы канона. На нашых вачах падобныя працэсы паступова разгортваюцца вакол верша “Заграй, заграй, хлопча малы”.

У сувязі з гэтым вершам я хацела б азначыць яшчэ адно пытанне, якое непасрэдна датычыць гісторыі кожнай нацыянальнай літаратуры. Існуе немалая колькасць тэкстаў, якія, хоць і створаны ў пэўны перыяд, становяцца фактам гісторыі не сваёй эпохі, а пазнейшай. Якравы прыклад – вышэйзгаданы верш “Заграй, заграй, хлопча ма-

¹⁷ Гл., напр.: А. Ляўковіч, *Напісся з амаль не кранутага келіха!*, “Звязда” 2003, № 1.

лы”. Апублікаваны ўпершыню ў кнізе І. Яцкоўскага “Аповесць з майго часу, або Літоўскія прыгоды” (1854), гэты верш тады фактычна застаўся незаўважаны – ён амаль ні на кога не паўплываў, нікога ні да чога не падштурхнуў, не натхніў, не выклікаў асаблівага розгаласу. Можна сказаць, што ён не стаўся фактам гісторыі беларускай літаратуры XIX ст. Але ўжо ў наступным стагоддзі гэты верш аказаўся надзвычай запатрабаваным – перадусім у камплекце з гісторыяй пра Паўлюка Багрыма. Нацыянальнаму канону на этапе яго станаўлення спатрэбіўся міф пра геніяльнага сялянскага хлопчыка – ахвяру “кывавага рэжыму”. І цягам многіх гадоў гэты міф старанна культываваўся: творчасць Багрыма вывучалі ў школах і ўніверсітэтах, пра яго пісалі навукоўцы і журналісты, паэты прысвячалі яму свае вершы і г. д. Некалькі ж дзесяцігоддзяў таму, калі была легітымізавана канцэпцыя шматмоўнасці айчыннага пісьменства пэўных перыядаў, прыярытэты ў нацыянальным літаратурным каноне пераразмеркаваліся. З’явіліся новыя ідалы, некаторыя ж ранейшыя (у тым ліку і Багрым), наадварот, перасталі быць патрэбнымі канону. І менавіта тады сталіся магчымымі – і нават папулярнымі – дыскусіі пра аўтарства верша “Заграй, заграй, хлопча малы”, якія працягваюцца і дагэтуль. Такім чынам, згаданы верш з’яўляецца важкім фактам гісторыі беларускай літаратуры XX і нават XXI стагоддзяў – але, бадай, не XIX.

Напэўна, спрабуючы рэканструяваць развіццё той ці іншай нацыянальнай літаратуры, мы не можам ігнараваць гісторыю рэцэнцыі, гісторыю чытання. Мы мусім браць пад увагу дакументальныя пацверджанні таго, што той ці іншы тэкст у *свой* час атрымаў тое ці іншае пашырэнне, выклікаў тую ці іншую рэакцыю (гэта могуць быць, напрыклад, згадкі ў мемуарах, наяўнасць шэрагу спісаў, у дачыненні да літаратуры XIX ст. – таксама і водгукі ў друку, і матэрыялы судовых справаў і да т. п.).

Магчыма, пасля такой “рэвізіі” ў гісторыі літаратуры з’явіцца некаторыя разрывы, але, безумоўна, і запоўняцца пэўныя прабелы...

ЛІТАРАТУРА

Бабарэка А., *Аб разуменьні мастацкай творчасці і аб некаторых пытаннях у вывучэнні беларускай літаратуры*, “Узвышша” 1927, № 5.

Гарэцкі М., *Гісторыя беларускае літаратуры*, Мінск 1992.

Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры, Мінск 1968, т. 1.

Ігнатоўскі У., *Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэньня Беларусі*, “Вольны сыяг” 1921, № 1–3.

История белорусской дооктябрьской литературы, Минск 1977.

Ларчанка М., Фіглоўская Л., *Новыя матэрыялы аб беларускай літаратуры XIX стагоддзя*, “ЛіМ” 1939, № 13 (427).

Ластоўскі В., *Выбраныя творы*, Мінск 1997.

Ляўковіч А., *Напісеся з амаль не кранутага келіха!*, “Звязда” 2003, № 1.

Мальдзіс А., *На скрыжаванні славянскіх традыцый*, Мінск 1980.

Уласаў А., *Дні жыцця*, [у:] *Шляхам гадоў*, Мінск 1990.

STRESZCZENIE

HISTORIA LITERATURY BIAŁORUSKIEJ: ZNAKI I LUKI

W artykule omówiono czasowe, przestrzenne, ideowe, językowe i estetyczne granice kanonu literackiego. Autorka przeanalizowała historię literatury białoruskiej na różnych etapach jej rozwoju, zwłaszcza wówczas gdy charakterystyczne luki zostały wypełniane treścią.

Słowa kluczowe: historia literatury, kanon literacki, transformacja granic kanonu.

SUMMARY

THE HISTORY OF BELARUSIAN LITERATURE: SIGNS AND GAPS

The article discusses temporal, territorial, ideological, linguistic and aesthetic boundaries of a literary canon. The author analyzes the history of Belarusian literature within various periods, during which certain “gaps” were created and filled.

Key words: history of literature, literary canon, transformation of canon boundaries.